

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

УДК 903.4(477)

ПАНИШКО Сергій Дмитрович

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ
У XII - НА ПОЧАТКУ XIV СТОЛІТТЯ

Історичні науки - 07.00.04 - археологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

00751693 (V)

AB 37.070

Робота виконана у видавстві давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної Академії наук України

Наукові керівники

- доктор історичних наук,
академік НАНУ

П.П.Толочко,

- кандидат історичних наук,
доцент

М.М.Кучінко.

Офіційні опоненти

- доктор історичних наук,
член- кореспондент НАНУ

М.Ф.Котляр,

- кандидат історичних наук,
ст. науковий співробітник

Г.Ю.Івакін

Провідна установа

- Чернігівський державний
педагогічний інститут

Захист відбудеться "2" квітня 1997р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.25.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук при Інституті археології НАН України за адресою: 254025,Київ-25, вул.Володимирська,3.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України /Київ,вул.Видубецька,40/.

Автореферат розіслано "27" лютого 1997 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Давньоруський етап формування Волині як історико - географічного регіону представлений Волинською землею. Його важливість обумовлюється тією обставиною, що тоді волинські землі вперше увійшли до складу державної території - Київської Русі. З поширенням влади князівської адміністрації Волинь з регіону проживання союзу племен волинян поступово трансформується у одну із давньоруських адміністративно - територіальних одиниць - землю.

У наукових працях, що присвячені давньоруській історії та археології Волині порушено і вирішено широке коло питань стосовно досліджуваної теми. Поєднання писемних та археологічних джерел дозволило на 80 - ті роки узагальнити висновки щодо формування території землі /М.Ф.Котляр, П.П.Толочко/. У той же час на протязі останніх десятиліть з'явилося широке коло нових якісних першоджерел /М.М.Кучінко, Б.А.Прищепа, Ю. М. Нікольченко та інші/. Паралельно з цим П. П. Толочко провів узагальнююче дослідження давньоруського феодального міста, зокрема, його адміністративно - територіальних функцій. Ці обставини значно розширили джерельну базу дослідження та намітили нові підходи у роботі.

Територія дослідження визначається фізико-географічною, історико-культурною та політико - адміністративною спільністю територіальної основи Волинської землі давньоруського часу. Ця територія площею близько 60 тис. км² обіймає повністю басейни Турії та Стоходу, а також басейни середніх та верхніх течій Західного Бугу, Стиру та Горині.

Предметом дослідження є процес формування адміністративно - територіальної структури Волинської землі давньо-

ЛІВ Ш. В. Стефанчук

руського часу, а **об'єктом** - сукупність археологічних та писемних джерел, що відображають соціально-економічний розвиток регіону.

Метою дисертаційного дослідження є реконструкція історичного процесу формування території Волинської землі та простеження його залежності від соціально - економічного розвитку регіону. Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення кількох основних **завдань**:

1/ прослідкувати процес адміністративного виділення як Волинської землі вцілому, так і окремих князівств у її межах;

2/ встановити періоди адміністративної єдності та роздробленості землі;

3/ реконструювати поетапно розміри та територіальну структуру волинських князівств протягом всього давньоруського періоду;

4/ встановити роль феодальних міст у адміністративній організації територій волинських князівств;

5/ встановити залежність між адміністративним виділенням волинських князівств та їх соціально - економічним розвитком;

6/ прослідкувати зв'язок соціально - економічного розвитку окремих частин Волинської землі з місцевими природними умовами.

Методологічним підґрунтям роботи є принцип історизму, що дозволяє розглядати процес формування території Волинської землі в динаміці.

Методика дослідження визначається поставленою автором метою роботи та її основними завданнями. Пояснення процесу формування території Волинської землі визначає напрямок дослідницького процесу - від результату, що надійно фіксується

писемними джерелами, до його пов'язання з соціально-економічним розвитком, що простежується при співставленні, в першу чергу, археологічних та писемних джерел. При цьому основна увага приділяється аналізу процесу містоутворення, оскільки він на сьогоднішньому рівні розвитку науки найкраще фіксує соціально - економічний розвиток землі.

Наукова новизна виконаної роботи полягає в тому, що в ній формування території Волинської землі розглядається як динамічний процес, що був наслідком соціально - економічного розвитку регіону. Оскільки земля складалась з кількох князівств, розвиток кожного з них простежується окремо. У дисертаційній роботі запропоновано розглядати якість ґрунтів, як важливу умову розвитку окремих регіонів давньоруської Волині. Для характеристики соціально - економічного розвитку та формування території Волинської землі використано нові археологічні та писемні джерела. Складено реєстр давньоруських городищ, що відомі на території історичної Волині. Деякі результати авторських археологічних досліджень вперше вводяться у науковий обіг. На прикладі Луцького мікрорегіону показано формування сільськогосподарської округи давньоруських міст Волині.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у науковому вивченні проблем формування території України, а також у науково - просвітницькій діяльності.

Апробація. Основні положення дисертації відображені у опублікованих близько 20 друкованих працях автора, в тому числі, у трьох статтях, апробовано в доповідях на міжнародних /Хмельницький, 1995; Київ, 1996/, республіканських /Луцьк, 1993/, та регіональних /Луцьк, 1992/ наукових конференціях.

На захист виносяться такі положення:

1. Перехід від племінного до адміністративно - територіального способу організації території на Волині розпочався у другій половині Ітис., а завершився після включення регіону до складу Київської Русі.

2. Вхідження до складу Київської Русі активізувало окняжіння Волині, що виразилось у появі нових адміністративно - територіальних центрів - міст.

3. Перед виділенням Волинської землі у XII ст. у напівсамостійну адміністративно - територіальну одиницю спостерігається активізація процесів містоутворення у її лісостеповій зоні.

4. Наслідком входження поліських регіонів до складу Волинської землі було їх подальше окняжіння, що виразилось, зокрема, у будівництві нових міст.

5. Адміністративно - територіальна структура, що була характерною для давньоруського періоду зберігалась на Волині і у другій половині XIII - першій половині XIV ст.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків /таблиці, реєстри давньоруських пам'яток/, списку використаної літератури і ілюстрацій . Обсяг роботи: текст -173 с.; додатки - 30с.; список використаної літератури - 18 с.; ілюстрації - 28 с.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність роботи, визначаються її територіальні межі, формулюється мета та основні завдання дослідження, його метод, визначається наукова новизна та практичне значення дисертації, вказуються дані про

апробацію результатів та основні положення роботи, що виносяться на захист, її структуру та обсяг.

Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Переважна більшість істориків XIX-початку XXст. причини формування землі вбачали у суто політичній сфері, хоча вже тоді оформилась концепція впливу природних факторів на цей процес /С.М.Соловійов;П.М.Батюшков/. Тоді ж був встановлений взаємозв'язок між виділенням Волинської землі та її внутрішнім дробленням /М.С. Грушевський/. Важливим є висновок що Волинь зародилась не внаслідок розпаду Київської Русі, а як наслідок місцевих відносин/А.М.Насонов/. Протягом останніх десятиліть розроблялись і окремі аспекти процесу формування території Волинської землі. Це роль міст як адміністративно-територіальних осередків /П.П.Толочко/, зв'язок між появою міст і формуванням території землі /М.Ф.Котляр/, встановлення розмірів окремих князівств /І.П.Крип'якевич, А.Яначек/.

Проблема формування території землі тісно пов'язана з історією Волинсько - Галицького князівства. Дослідники розглядають Волинь і Галичину у домонгольський період як два різні князівства з власною територіальною структурою /П.П.Толочко, М.Ф.Котляр/. Вказувалось на історіографічність традиції об'єднання цих двох земель /О.Субтельний/. Стосовно встановлення розмірів Волинської землі відмітимо дві основні історіографічні тенденції - їх стабільність протягом всього давньоруського періоду /М.П.Барсов/, і зміна /О.М.Андріяшев, П.Іванов, М.С.Грушевський, М.Ф.Котляр, П.П.Толочко/.

Джерела, що використані в роботі для реконструкції процесу формування території Волинської землі поділяються на кілька груп: 1/ писемні /нарративні і актові/, 2/ археологічні; 3/виробничо - наукові. Писемні джерела дозволяють з великою точністю визначити розміри території окремих князівств, встановити їх стольні міста, простежити процес еволюції адміністративно - територіальної структури землі.

Для досягнення поставленої мети залучається широке коло археологічних джерел. Особливу увагу автор приділяє результатам вивчення давньоруських феодальних міст Володимира, Луцька, Дорогобужа та інших, а також суцільно обстеженим у археологічному плані мікрорегіонам. У роботі використані результати власних досліджень автора на давньоруських городищах у с.Новоугруське /Угровськ/, м.Камені - Каширському /Камінь/, с.Коршів та Арматнів, а також розвідок. На досліджуваній території автором враховано 241 городище давньоруського часу. Для розгляду процесу формування сільськогосподарської та адміністративної округи Луцька у районі його розміщення,окрім городищ, враховано також 231 селище.Для характеристики умов розвитку головної галузі давньоруської економіки - сільського господарства, у роботі використана оцінка агрокліматичних та агрогрунтових умов Волині.

Розділ II. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО СЕРЕДИНИ XII СТ.

Центральне положення у волинському регіоні, що обіймає басейни правих приток верхів'їв Прип'яті та Західного Бугу займає Волинська височина. Їй відповідає лісостепова фізико-географічна область - Волинське опілля, де поширені типові

чорноземи та сірі лісові ґрунти. На півночі височина межує з Волинським, а на півдні з Малим Поліссям. Ці регіони відповідають західній ґрунтовій провінції зони мішаних лісів з типовими дерново - підзолистими та оглеєними ґрунтами.

Спадковість традицій регіональної спільності Волині найчіткіше прослідковується з третьої чверті I тис., коли тут була поширена празько-корчацька культура. Унікальною пам'яткою цього періоду є Зимнівське городище, один із слов'янських "градів", що був центром дулібського племінного союзу.

Певну еволюцію в організації території Волині у останній чверті I тис. можна простежити за змінами назв племінних об'єднань /дуліби - бужани - волиняни/. Якщо назва "бужани" літописцем безпосередньо пов'язувалась з географічним фактором /р.Бугом/, то у формуванні поняття "волиняни", безперечно, більшу роль відіграв новий принцип - організація простору навколо племінного центру Волиня. Найбільш яскравим проявом цієї тенденції була поява в кінці Хст. адміністративно - територіальної спільності Червенських ґрадів. З цього часу один із волинських регіонів /частина Побужжя/ визначався вже не племінною назвою, а сукупністю міст, що з'явилися внаслідок соціально - економічного розвитку регіону.

Останній добре ілюструється еволюцією поховального обряду, зокрема, появою у східній частині землі зрубних гробниць /О.П.Моця/, функціонуванням у X-XI ст. 114 городищ. Писемні джерела містять інформацію про "civitates" бужан і оповідь про вождя волинян Маджака.

Територіальна спільність Червенських ґрадів сформувалась довкола Червена, який на короткий час, другу половину Хст., перейняв першість у регіоні у старого племінного Воли-

ня. Згодом роль Червена як адміністративного центру Волині /або її частини/ перейшла до княжого Володимира, а Волинь, як адміністративний центр поступово зійшов з політичної арени. Час появи територіальної спільності Червенських градів співпадає на Волині з масовим будівництвом городищ у Хст. Місцем найбільшої концентрації городищ Х-ХІст, на Волині є район Луцька і Погориння, де розміщені найродючіші на території регіону ґрунти. Переважна більшість з них, особливо у Погоринні, були городищами - сховищами, що запустили в ХІст. Натомість у Побужжі більшість городищ Х - початку ХІст. розвинулись в подальшому у класичні феодальні міста.

Відсутність городищ - сховищ, швидка еволюція поховального обряду, формування спільності Червенських градів вказує на швидкий соціально - економічний розвиток Побужжя. Місцеві городища, якщо і виступали, як общинні осередки, то протягом дуже короткого проміжку часу. Вже на ранніх етапах свого існування частина з них ставали адміністративними центрами, що полегшувало їх становлення як феодальних міст. Поштовхом до цього було входження Волині до складу Київської Русі і окняжіння території регіону.

У першій половині ХІст. Володимир був адміністративно - територіальним центром не лише Волині, а й усіх західноруських земель. Тільки у 80-х роках ХІст. цей уділ розділяється на дві частини - у Галичині утверджуються Ростиславичі, а у Володимирі на Волині великий київський князь Всеволод садить Ярополка, якого пізніше змінює Давид Ігорович. Період князювання останнього у Володимирі пов'язаний, з так званою, волинською війною, що добре висвітлена у літописі. Ця оповідь дозволяє досить точно встановити розміри Володимирського князівства на рубежі ХІ - ХІІст. На за-

лежній від Володимирського столу території знаходились Сутійськ, Бужськ, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль, Острог. Таким чином, площа князівства на рубежі XI-XIIст, становила 25-30тис.км² його територіальною основою було Волинське Опілля. Картографування міст, що згадуються в цей час у писемних джерелах, дозволяє зробити висновок про їх досить рівномірне розміщення по всій території князівства.

Археологічні джерела дозволяють виділити два етапи у зростанні території та укріпленні найдавніших міст Володимирського князівства до середини XIIст. Перший - кінець X - перша половина XIст., коли був заснований Володимир та Всеволож, збудовані, пізніше знищені укріплення дитинців Червена, та, вірогідно, Волиня, на місці давнього слов'янського городища збудований дитинець Луцька, у Сутійську одночасно насипані вали дитинця та першого окольного міста, укріплений Белз. У цей період перераховані населені пункти обіймали порівняно невелику територію. Другий етап відноситься до другої половини XI - початку XIIст., коли оборонні споруди більшості із перерахованих міст, окрім Луцька та Белза, були перебудовані. В цей час вперше будувались укріплення у Перемилі, Коршеві. На рубежі XI-XIIст. розпочинається швидке територіальне зростання деяких центрів.

Виділені етапи добре співвідносяться з викристалізацією Володимирського князівства у другій половині XIст. та зміною його правового положення по відношенню до Києва. Всеволод пожалував Володимир із залежними від нього територіями Давиду на правах бенефіція /О.П.Толочко/. З цього часу володимирський князь спрямовував доходи з підвладної території на її внутрішній розвиток, зокрема, на укріплення

і розбудову адміністративно - територіальних центрів - міст.

Однак, першопричиною цих процесів була не зміна у положенні Володимирського князівства по відношенню до Києва, а соціально - економічний розвиток Волині. Це добре видно на прикладі Погорини, де проходили схожі процеси формування території та зростання міських центрів, хоча на той час ця волость повністю залежала від Києва. У Погорині в кінці X - першій половині XIст. з'являються укріплення Дорогобужа, Жорнівського та Листвинського городищ. У кінці XI - першій половині XIIст. в Дорогобужі були проведені масштабні роботи по реконструкції валу дитинця, викопаний колодязь. У цей же час були споруджені укріплення Острога. Наведені дані вказують, що хоча Погорина і знаходилась у більшій залежності від Києва, ніж Володимирське князівство, все ж виділення її в окрему волость сприяло розбудові місцевих центрів.

Однією з характерних ознак укріплених населених пунктів, що у XIст. йшли по шляху становлення як феодальні міста була їх двочленність. Такі городища в цей період концентрувались у лісостеповій зоні.

РОЗДІЛ III. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

У середині XIIст. Волинська земля, що раніше була великокнязівським доменом, виділяється у напівсамостійну адміністративно - територіальну одиницю. Зміни у положенні землі відобразились у термінології літопису. Прослідковується зміна понять, що застосовувались до адміністративно - територіальних одиниць регіону. До кінця XIIст. це "волость", а пізніше - "земля". Показово, що поняття "Волинська земля"

з'являється саме в цей час /1174р./. Виділення Волині у напівсамостійну адміністративно - територіальну одиницю вимагало посилення влади місцевих князів, що виражались у формуванні повноцінної феодалної адміністрації, яка зберігала незалежність і у період існування Волинсько - Галицького князівства.

Формування територій волинських князівств у другій половині XII - першій половині XIIIст. тісно пов'язане з політичною історією регіону. Розростання роду Ізяслава спричинило поділ Волині на кілька князівств. Вже його сини - Мстислав та Ярослав поділили землю на дві частини - Володимирське та Луцьке князівства, які з 1171р. стають фактично рівноправними. Характерною ознакою Луцького князівства у другій половині XII - на початку XIIIст. було часте виділення на його території невеликих князівських волостей. Окрім, власне, Луцької, таких на території Погориння згадується три: Дорогобузька, Пересопницька та Шумська. Специфічним було також зміщення головних адміністративних центрів цього регіону на захід /Дорогобуж - Пересопниця - Луцьк/. Цей процес можна розглядати і як поширення влади Луцького столу на схід.

Після смерті Ізяслава Мстиславича зі складу Володимирського князівства виділяються забузькі землі. Тут утворюється Белзько - Червенське князівство Всеволода Мстиславича, що пізніше перейшло до його сина Олександра. До володінь останнього спочатку входили всі забузькі території, однак у кінці XII - на початку XIIIст. у північній частині Забужжя формується Угровське князівство, що переходить під владу Данила Романовича. Територіально Угровське князівство першої третини XIIIст. було основою пізнішого Холмського. Аналіз писемних джерел дозволяє розглядати забузьку Україну

XIIIст. як західну частину Утровського/Холмського/князівств. У південній частині Волинської землі існувала невелика Бузька волость, що періодично потрапляла в залежність від галицьких князів.

Виділення зі складу Волинського князівства кількох нових адміністративно - територіальних утворень протягом другої половини XII - початку XIIIст. привело до значного скорочення безпосередньо підвладних Володимирі територій. У першій половині XIIIст., власне, Володимирське князівство обіймало тільки частину правобережжя Західного Бугу та верхів'я Прип'яті. Однак, при цьому Володимир залишався столяним містом всієї Волинської землі, площа якої в цей період становила близько 60тис. км². Тут сидів старший, "великий" князь Волині.

Картографування міст, що вперше згадуються у другій половині XII - першій половині XIIIст., дає картину, що відрізняється від попереднього періоду. Якщо у 40-х роках XIIст. такі міста згадуються в основному у Погоринні, то між 1151 і 1289 роками /до кінця літописання/ вони розміщувались у поліських регіонах. Подібна тенденція прослідковується і при картографуванні городищ. На досліджуваній території автором враховано 101 городище, що існували у XII-XIIIст. З них 40% виникли у межах цього періоду. Це середній показник по всьому регіону, однак його величина коливається, якщо розглядати окремо Волинське Полісся /70%/ і Опілля /7%/. Проведене співставлення свідчень писемних та археологічних джерел дозволяє говорити про появу нових міст на Волині у XII-XIIIст. не тільки на рубежах землі, а у Волинському Поліссі. Даний висновок не виключає появу деяких з цих міст як прикордонних фортець.

Зростання найбільших міст Волині залежало від розмірів підвладних їм територій. Становлення Володимира як столиці землі хронологічно збігається з активним зростанням території міста, формуванням його округи. Показово, що протягом XIIст. у Володимирі виділяється два періоди будівництва монументальних культових споруд - середина XIIст./у кінці князювання Ізяслава Мстиславича та на початку правління його сина Мстислава/ та 90-ті роки /за Романа Мстиславича/, тобто в періоди поширення влади володимирських князів майже на всю Волинь. У проміжку між ними монументальні споруди у місті не зводились, адже цей час був позначений активним суперництвом Володимира з Луцьком. Утворення в останньому самостійного князівського столу, причому рівного володимирському, позбавило володимирського князя великої частини доходів, що зосереджувались у Луцьку і на які у 1170-х роках був збудований його центральний храм - собор Іоанна Богослова.

Виділення північної частини Забужжя в окреме князівство з центром в Угровську сприяло розбудові останнього, що відображено у писемних джерелах. Очевидно, тут велось і монументальне будівництво на що вказують знахідки цегли - пальчатки початку XIIIст. У XII-XIIIст. активно розвивались і зростали й інші князівські центри Волині - Дорогобуж, Пересопниця, Червен. Волинь, який у цей час виступав вже, як рядове феодальне місто за темпами розвитку поступався Червену, що став стільним містом окремого князівства.

Входження Волинського Полісся до складу землі, поява тут міст, його окняжіння проходили паралельно. Увага князівської адміністрації до менш родючих поліських регіонів була спричинена високою освоєністю Волинського Опілля. У да-

ному випадку мова йде про відносне підвищення темпів соціально - економічного розвитку поліських регіонів, адже і у лісостеповій зоні в цей час зростає кількість населення, паралельно з якісним кроком у становленні феодальних міст формується їх повноцінна сільськогосподарська округа, що добре прослідковується на прикладі Луцька.

В XIст. на території майбутньої сільськогосподарської округи Луцька існувало кілька окремих поселенських структур, що співпадали з басейнами малих річок /Чорногуски, Серни, Конопельки/ і Стиру. Найбільш структурованою з них була система в басейні Чорногуски, де в цей час вже проходив процес становлення як феодального міста її центру - Коршівського городища. Схожу ситуацію спостерігаємо у басейнах Стиру /Луцьк/ і Серни /Шеполь/. Ці три поселенські структури формувались на ґрунтах лісостепової зони. У басейні Конопельки, що обіймав частину Полісся, хоча власна поселенська структура і сформувалась, але її центром виступало не велике дво-членне городище, а незначне за розмірами городище - сховище. Писемні джерела надійно фіксують на цій території в XIст. існування двох окремих волостей - Луцької і Шепольської.

В XIIст. у поселенській та адміністративно - територіальній структурі Луцького мікрорегіону сталися кардинальні зміни. Так і не переріши у класичне феодальне місто, припиняє існування Коршівське городище, більше не згадується як центр окремої волості Шеполь, населення залишає селища - супутники городищ - сховищ Арматнів і Човниця у басейні Конопельки. Ці центри не могли перерости у міста в повному розумінні через малосильність своїх сільськогосподарських округ, площа яких становила менше 0,5тис.км². Натомість Луцьк, що в XIст. нічим не виділявся з поміж Корше-

ва та Шеполя і мав таку ж невелику сільськогосподарську округу, знаходився у центрі цього мікрорегіону, окрім того, у кінці XIст. він короткий час мав власний князівський стіл. Ці обставини і вивели Луцьк на чільне місце, з середини XIIст. він розпочинає активно зростати, ставши центром повноцінної сільськогосподарської округи площею близько 1,5тис.км². При цьому кількість сільських поселень на території округи Луцька у XII-XIIIст. у порівнянні з попереднім періодом зростає на 25%.

Виділення Волинської землі у напівсамостійну адміністративно - територіальну одиницю співпало з помітним етапом в економічному розвитку регіону. Прогрес у сільськогосподарському виробництві відображає збільшення кількості селищ, зокрема, у сільськогосподарській окрузі Луцька, збільшення асортименту та кількості знарядь для сільського господарства у XII-XIIIст. у порівнянні з попереднім періодом.

У волинських містах з'являються нові види ремісничого виробництва і зростають його обсяги. При цьому волинське ремесло мало певну специфіку, хоча, воно було типово давньоруським. Кожне князівство мало змогу задовільнити попит на основні ремісничі вироби за рахунок власних сил. Велику роль у формуванні місцевого ринку відіграла торгівля.

Зростання об'єму додаткового продукту, що створювався у виробництві сприяло укріпленню становища місцевих феодалів, зокрема, "володимирських бояр". Археологічним свідченням цього є зростання кількості скарбів у XII-XIII ст. у порівнянні з попереднім періодом, причому значна частина з них мала порівняно невелику вартість. Останнє може розглядатись як свідчення існування дрібних феодалів, що найбільше були зацікавлені у сильній князівській владі.

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII - НА ПОЧАТКУ XIV СТ.

Середина XIIIст. як рубіж в історії Волині визначалась як загальноруськими причинами, так і місцевими, що були обумовлені геополітичним положенням самої землі. Не дивлячись на чужоземне панування, державні атрибути на Волині повністю збереглись, тут ніколи не було баскаків, і, що головне, не проводився перепис населення татарами. Монголо - татарський фактор в історії Волині якщо і був визначальним, то протягом відносно короткого проміжку часу. У подальшому, доля землі пов'язана з Литовською державою.

Друга половина XIIIст. на Волині позначена потужною тенденцією до централізації регіону. Якщо після смерті Василька земля була розділена на три незалежні князівства між Володимиром Васильковичем /Володимирське/, Левом Даниловичем /Забужжя/ та Мстиславом Даниловичем /Луцьке/, то вже у 1289р. Мстислав об'єднав Володимирське та Луцьке князівства, а після смерті його сина Данила вся Волинь і Галичина об'єднуються в руках Юрія Львовича. Столицею своєї держави останній робить стольне місто Волині - Володимир. При цьому, не дивлячись на тенденцію до політичної консолідації і збереження єдності Волині у свідомості літописця /стаття за 1283р. де згадуються "волинські" князі/, територіальна структура окремих князівств зберігалась у регіоні до початку XIVст.

Писемні джерела дозволяють реконструювати територіальну структуру землі того часу. Для цього, поряд з літописами, можна ретроспективно використати і актовий матеріал, зокрема, тексти угод 1352 та 1366 років про розмежу-

вання польсько - литовських володінь на Волині. У другій половині XIII- на початку XIVст. кількість князівств на Волині у порівнянні з попереднім періодом не змінилась. При цьому залишались більш - менш сталими і розміри території як самої землі /близько 60тис.км²/, так і окремих князівств: Володимирського - близько 15тис. км², Луцького - 20-25тис.км², Белзько - Холмського - понад 15тис.км². Найточніше реконструюється територіальна структура Володимирського князівства, що включало в основному поліські регіони. У порівнянні з попереднім періодом густота розміщених тут міст зросла. На початку XIVст. на одне місто тут припадало 1,2тис. км². території.

Для реконструкції територіальної структури сільськогосподарської округи поліського міста ретроспективно використані описи Ратенського староства початку XVIст. На ратенській "території" /мовою документу/, що обіймала площу 1,2тис.км²., розміщувалось 14 населених пунктів, отже, тут на одне село припадало 80-85км². території. Про існування близько десятка сіл біля давньоруських міст Волині згадується і в літописах. На початку XVIст. у селах Ратенської "території" існувало 202 дворища, де проживало близько 1,5тис. жителів.

Не дивлячись на монголо - татарський погром, поступальний розвиток Волинської землі продовжувався. Особливо активно процес містоутворення проходив у поліських регіонах землі, де тільки у другій половині XIII-на початку XIVст. густота розміщення міст досягла оптимальної для давньоруського періоду величини. У появі цих невеликих міських центрів провідну роль відігравав феодальний /державний/ шлях становлення міст. Літописним відображенням цих процесів є розповіді

про будівельну діяльність Олекси, князів Володимира Васильковича та його наступника Мстислава Даниловича. Належність поліських регіонів до складу Володимирського князівства давала змогу володимирським князям швидко відроджувати і розбудувати свою столицю після татарських погромів.

Територія Луцького князівства від монголо - татарського нашествия постраждала більше. У порівнянні з попереднім періодом, густина розміщення міст тут зменшилась, причому навіть такі великі міста як Дорогобуж і Пересопниця занепали. Причиною цього була втрата ними ролі адміністративно - територіальних центрів. Натомість Луцьк, що зберіг статус столяного міста князівства швидко зростає, у другій половині XIII- на початку XIVст. тут розпочинається будівництво цегляного замку.

Зростання невеликого поліського міста протягом другої половини XIII - початку XIVст. простежується на прикладі літописного Каменя. На його дитинці у другій половині XIIIст. був споруджений вал, а на початку XIVст. по всій площі дитинця була проведена потужна підсіпка, що надала городищу характерної стіжкової форми. Подібні за морфологічними ознаками та датуванням городища відомі у Любомлі, Турійську та Ветлах. Очевидно, названі пам'ятки репрезентують окремий тип городищ, що є залишками фортець, які споруджувались на північних рубежах Волині на початку XIVст. Єдиний принцип побудови вказує на їх централізоване спорудження. У 1366р. ці міста вже виступали, як центри окремих міських волостей.

На рубежі XIII-XIVст. у поселенській структурі Волинського Полісся намічаються зміни, що були викликані похолоданням та зволоженням клімату. Останнє в умовах низьких ви-

сот цього регіону над рівнем моря та низької якості місцевих ґрунтів утруднювало ведення сільського господарства. Вже у другій половині XIIIст. простежується зменшення розмірів міст по мірі просування на північний схід Волинської землі. У XIVст. Ветли, що розміщені в районі Пінських боліт, і у XIIIст. були одним з найменших міст Волинського Полісся, взагалі переносяться з заплави Прип'яті на надзаплавну терасу. Схожа ситуація простежується і на сусідній Брестщині /О.В.Іов/.

У другій половині XIIIст. на території Волинської землі продовжувався поступальний розвиток ремесла. Найбільш яскравим свідченням цього процесу була поява так званих волинських веж, що будувались князівською владою знову ж таки у поліських регіонах і можуть розглядатись, як важливе свідчення активного окняжіння Полісся у цей період. Як і раніше, у консолідації Волинської землі велику роль відігравала торгівля.

Поглиблене окняжіння поліських регіонів не тільки давало в руки князівської влади джерела нових надходжень, а й створювало прошарок нових феодалів, які підтримували князів. Для заселення цих регіонів використовувались, як жителі південної частини Волині так і захоплені в полон литовці. Уставна грамота Мстислава Даниловича берестянам свідчить, що поліські волості - сотні були основою не тільки адміністративно - територіальної, а й податкової системи. На це ж вказує і характер описів Ратенського староства початку XVIст.

Територіальній структурі Волинської землі повністю відповідала і система управління церковним життям. У найбільших центрах розміщувалися єпископські кафедри /Володимирська, Луцька, Холмська/, а після об'єднання земель

південно - західної Русі під владою Юрія Львовича тут була утворена власна митрополія.

ВИСНОВКИ

У роботі було здійснено спробу простежити процес формування території Волинської землі протягом XII - початку XIVст. Співставлення свідчень різних джерел дозволило зробити такі висновки:

1/ Першою ознакою переходу від племінного до адміністративно - територіального способу організації території Волині, що зафіксована у писемних джерелах, є згадка Червенських градів. Є всі підстави вважати Червен, навколо якого сформувалась територіальна спільність градів, центром місцевого "волинського" княжіння /феодалізації/. На прискорений розвиток Побужжя /району розміщення Червенських градів/ вказує і комплекс археологічних джерел - швидка еволюція поховального обряду, розвиток місцевих укріплених пунктів, більшість з яких пізніше переросли у класичні міста.

2/ Входження до складу Київської Русі активізувало княжіння Волині, що виразилось у появі нових та розбудові вже існуючих адміністративно- територіальних центрів - міст. При цьому тут простежується два етапи міського будівництва до середини XII ст. Перший - у кінці X - першій половині XIст., другий - у другій половині XI - на початку XIIст.

3/ До середини XIIст. процеси містоутворення найбільш інтенсивно проходили на території Волинського Опілля, де зосереджені родючі ґрунти. Однак, класичними містами тут стали тільки ті центри, які змогли об'єднати навколо себе повноцінну сільськогосподарську округу площею близько 1тис.км². Це

характерна для давньоруського періоду територіальна структура, що вказує на певний рівень соціально - економічного розвитку регіону. Наслідком зазначених процесів було виділення Волинської землі в окрему адміністративно-територіальну одиницю.

4/ Входження поліських регіонів до складу Волинської землі спричинило їх подальше окняжіння. Тут, починаючи з другої половини XIIст., активізуються процеси містоутворення, що фіксується, як писемними так і археологічними джерелами. Характерна для давньоруського періоду густота розміщення міст на Поліссі фіксується тільки в першій половині XIVст. При цьому відзначається переважання феодального /державного/ шляху становлення таких центрів.

5/ У другій половині XIII - на початку XIVст., не дивлячись на складні зовнішньополітичні умови, традиції державності на Волині збереглися. Однією з них була адміністративно - територіальна структура землі. У порівнянні з попереднім періодом розміри землі, кількість князівств не змінилась. У той же час після монголо - татарського нашествия зменшилась густота розміщення міст на території Волинського Опілля /Луцьке князівство/ і збільшилась у Поліссі /Володимирське князівство/.

Зміст роботи знайшов відображення у таких публікаціях:

1. Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині //Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки.-К., 1992.- С.111-119.

2. Структура Волинської землі в середині XIV ст. //Ро-

довід.- 1992.- №3.- С.26-30.

3. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в восточных регионах СНГ в I тыс. до н.э. - I тыс. н.э. // Slavia Antiqua. - Poznan, 1995. - Т. XXXVI. - С. 135-157.

4. Розміри Володимирського князівства на рубежі XI - XII ст. // Тези доповідей та повідомлень II регіональної "Велика Волинь" і VI обласної історико-краєзнавчої конференції "Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи". - Луцьк, 1992.- С.157-158.

5. До питання про термінологію давньоруських літописів щодо територіально - адміністративних одиниць Волинського регіону в XI-XIV ст. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.- Луцьк, 1993. -С.391.

6. До питання про розмежування володінь Любарта і Казимира на Волині в 1366 р. //Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження.- Хмельницький, 1995.- С.87-89.

7. Дослідження літописного Угровська // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. -К.,1996. -С.201-202.

Panishko S.D. Formation of territory of Volyn Lands at XII-th beginning of XIV-th centuries. Dissertation for degree of candidate of historical sciences in speciality 07.00.04. archaeology, Institute of Archaeology, Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The main results of dissertation are reflected in seven

scientific works.

It was proved that the entry of Volyn into Kiev Rus led to the deepening of feudal power in the region, which resulted in construction of new administrative territorial centres towns. The rate of growth of the latter was directly dependent on the size of territory, on which their administrative function was exercised. Till the middle of XII-th century the territorial base of Volyn lands was Lisostep, where new towns were actively formed. In the XII-XIII centuries, together with the expansion of the power of Vladimir princes on Polysian regions, the town forming processes were activated. The administrative territorial structure of Polysian regions of Volyn reaches the level, characteristic of ancient Rus period at the beginning of XIV-th century.

Панышко С.Д. Формирование территории Волынской земли в XII - начале XIV в.в.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 - археология, Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

Главные положения диссертации отражены в семи научных работах. Установлено, что вхождение Волыни в состав Киевской Руси привело к углублению окняжения региона, что выразилось в строительстве новых административно-территориальных центров-городов. Темпы роста последних прямо зависели от размера территории, на которых они осуществляли свои административные функции. До середины XII в. территориальной основой Волынской земли была Лесостепь, тут же происходило активное гра-

дообразование. В XII-XIII вв. вместе с распространением власти владимирских князей на полесские регионы в них активизируются градообразовательные процессы. Административно-территориальная структура полесских регионов Волыни достигает характерных для древнерусского периода показателей в начале XIV в.

Ключові слова: Волинська земля, адміністративно-територіальна структура, територія, місто.

Різограф, "Амріта", замовлення 93, тираж 100

435063

АВ 37.070

...
...
...
...
...

...
...
...

...
...
...

...